

अनुक्रमणिका

अ क्र.	शीर्षक	लेखक / लेखिका	पृष्ठ क्र.
1	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि मानवी मूल्ये	डॉ. उमेश घोडेस्वार	05
2	आधुनिक काळात गांधी विचाराची अपरिहार्यता	डॉ. विलास आघाव	11
3	शिक्षण व शिक्षणमूल्ये	घनश्याम वाघमारे	15
4	महात्मा गांधींची शिक्षणविषयक भूमिका	प्रा. पुरुषोत्तम निर्मळ	19
5	महात्मा गांधी आणि सत्याग्रह	प्रा. नितिन बिहाडे	22
6	शिक्षणमहर्षी डॉ. पंजाबराव देशमुख यांची तत्त्वनिष्ठ जीवनमूल्ये	प्रा. पद्माकर वानखडे	26
7	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विषयक विचार	प्रा. नीता पांडे	30
8	महात्मा गांधी यांचे प्रेरणादायी विचार : एक अध्ययन	सविता बाभुळकर	33
9	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचा मूल्यविषयक तात्त्विक दृष्टिकोन	कु. प्रिया इंझळकर	37
10	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शेतीविषयक विचारांची वर्तमान उपयुक्तता	प्रा. सुरेश पवार	40
11	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या तत्त्वज्ञानातील मूल्यांचा अभ्यास डॉ. जीवन पवार व प्रा. सौ. मेघा धोटे (साबळे)		44
12	महात्मा गांधींच्या लोकशाही मूल्यांचे अध्ययन	प्रा. किशोर बुटले	47
13	महात्मा गांधी, पं. नेहरू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे मूल्याधारित तत्त्वज्ञान	प्रा. सिद्धार्थ वानखेडे	52
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राष्ट्रवाद : एक विश्लेषण	राजू पारडे	58
15	महात्मा गांधीजींच्या मानसशास्त्रीय विचारांचे जगाला आकर्षण	कु. रसिका पालकर	61
16	महिला सक्षमीकरणाबाबत महात्मा गांधीजींचे विचार	कु. रुपाली खराडे	65
17	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक योगदान तसेच मूल्यशिक्षणाचे महत्त्व	कु. रुपाली पाटील	69
18	विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्ये रुजविण्यातील सर्जनशील तंत्र	डॉ. जीवन पवार व रुपसिंग राठोड	72
19	समकालीन काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची प्रासंगिकता	प्रा. धनराज शिरभैये	78
20	महात्मा गांधींचे शिक्षणविषयक विचार	डॉ. सुलभा खर्चे	85
21	महात्मा गांधीजींचे स्त्री विषयक विचार व कार्य	डॉ. सुनिता राठोड (गोरे)	88
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व त्यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य	प्रा. वसंत राठोड	91
23	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'राष्ट्र'निर्मितीचे विचार	प्रा. संजय पोहरे	96
24	महात्मा गांधीजींच्या मूल्यांची ऐतिहासिक प्रासंगिकता	डॉ. एन.टी. वानखेडे	101
25	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे लोकशाही विषयक विचार	प्रा. जी. एस. किरोचे	104
26	गांधीवादाची समकालीन समर्पकता	प्रा. गोपाळकृष्ण राखोडे	106
27	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार-एक विश्लेषण	प्रा. राजेश चव्हाण	111
28	आजचा युवावर्ग व मूल्यशिक्षणाचा त्हास एक अध्ययन	डॉ. मनीषा यादव व ममता पाप्नीकर	116
29	डॉ. पंजाबराव देशमुखांचे काळावाजार, नफाखोरी आणि करविषयक विचार	प्रा. सविता निचीत	119
30	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे तत्त्वज्ञान आणि शिक्षणविषयक योगदान	प्रा. एस. एन. देशमुख	122
31	म. गांधींचे अर्थशास्त्र	डॉ. संतोष कुटे	127
32	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या कृपक व शैक्षणिक कार्यातून जोपासलेली सामाजिक मूल्ये डॉ. हरिदास देविदास आखरे		133

म. गांधीचे अर्थशास्त्र

डॉ. संतोष तु. कुटे

अर्थशास्त्र विभाग

श्रीमती सीधुताई जाधव कला आणि
विज्ञान महाविद्यालय मेहकर जि. बुलढाणा

गोषवारा :-

आधुनिक भारतीय आर्थिक विचारसरणीत मोहनदास करमचंद गांधी यांचे स्थान महत्वाचे आहे. त्यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी गुजरातमध्ये पोरबंदर येथे झाला. म. गांधी यांचे आर्थिक विचार हे सत्य, अहिंसा, श्रम, प्रतिष्ठा, साधेपणा इ. तत्वावर आधारीत आहेत. त्यांच्या मते अर्थशास्त्र आणि नितीशास्त्र यांना परस्परापासून वेगळे करण्याचे कारण नाही. त्यांचे विचार हे व्यवहारवादी होते. किमान गरजा आणि साधी राहणी गृहीत धरून त्यांनी आपले आर्थिक विचार मांडले. मनुष्याने आपल्या गरजा मर्यादीत केल्या, राहणी साधी ठेवली तर मनुष्याला सुख आणि समाधान प्राप्त होईल असे म. गांधींना वाटत होते. गांधींच्या आर्थिक विचारांवर ना. गोखले, भगवद्गीता, जॉन रस्कीन यांच्या ग्रंथांचा प्रभाव होता.

प्रस्तावना :

अनेक भारतीय समाजवादी आणि साम्यवाद्यांविरुद्ध गांधी हे वर्ग-युद्ध आणि वर्ग-आधारित क्रांतीच्या संकल्पनेला विरोध करित होते, त्यांना सामाजिक हिंसाचार आणि वैमनस्य कारणे म्हणून पाहिले. गांधींची समतावादी संकल्पना भौतिक विकासापेक्षा मानवी सन्मान जपण्यावर केंद्रित होती.

रुडॉल्फचा असा युक्तिवाद आहे की इंग्रजांचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न चुकीच्या पद्धतीने झाल्यावर गांधींनी दक्षिण आफ्रिकेत आपल्या देशवासियांना मदत करून शोधत असलेले अंतर्गत धैर्य शोधले. नवीन धैर्याने पारंपारिक बंगाली आत्म-दुःख पाळण्याचे निरीक्षण केले आणि स्वतःचे धैर्य शोधून त्याला संपूर्ण भारताकडे 'सत्याग्रह' आणि 'अहिंसा'चा मार्ग दाखविण्यास सक्षम केले. गांधींच्या लिखाणात स्वातंत्र्याचे चार अर्थ दिसून आले: भारताचे राष्ट्रीय स्वातंत्र्य म्हणून; वैयक्तिक राजकीय स्वातंत्र्य म्हणून; दारिद्र्य पासून गट स्वातंत्र्य म्हणून; आणि वैयक्तिक स्व-नियमांची क्षमता म्हणून.

संशोधनाचे गृहीतकृत्य :

महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांचे अध्ययन करणे

संशोधनाचे उद्दीष्ट :

महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांचे अध्ययन करणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधकरितात वर्णनात्मक आणि निदानात्मक संशोधन पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

गांधीवादी अर्थशास्त्रात खालील मूलभूत तत्त्वे आहेत:

सत्य (सत्य)

अहिंसा (अहिंसा)

अपरीग्रह (ताब्यात न घेणे) किंवा कोणाकडेही काही नाही याची कल्पना

गांधी हे स्व-वर्णित तत्वज्ञानाने अराजकवादी होते आणि त्यांच्या भारताबद्दलचे मत म्हणजे मूळ सरकार नसलेले भारत. एकदा त्यांनी म्हटले होते की आदर्श अहिंसक राज्य एक अराजक असेल. राजकीय यंत्रणेत मोठ्या प्रमाणात श्रेणीबद्ध असले तरी, प्रत्येक व्यक्तीपासून ते केंद्र सरकारपर्यंतच्या अधिकाराच्या प्रत्येक स्तरात खालील स्तरांवर अधिकार वाढत आहेत, गांधींचा असा विश्वास होता की समाज नेमका उलट असावा, जेथे कोणाच्या संमतीशिवाय काहीही केले जात नाही. व्यक्तीला. त्याची कल्पना अशी होती की एखाद्या देशात खरी स्वराज्य म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीने स्वतः वर राज्य केले आणि लोकांवर कायदे लागू करणारे असे कोणतेही राज्य नाही.

वेळोवेळी अहिंसावादी संघर्षांच्या मध्यस्थीसह हे साध्य केले जाईल, कारण श्रेणीबद्ध अधिका वृत्त्यांच्या धरातून शक्ती काढून टाकली जाते, शेवटी व्यक्तीकडे, जी अहिंसाच्या नैतिकतेची मूर्त रूप धारण करते. उच्च प्राधिकरणाद्वारे अधिकारांची अंमलबजावणी केली जाणारी प्रणालीऐवजी लोक परस्पर जबाबदाऱ्यांद्वारे स्वतःची शासित होतात. दक्षिण आफ्रिकाहून परत आल्यावर जेव्हा गांधींना मानवी हक्कांसाठी जागतिक सनद लिहिण्यास भाग घ्यावा असे पत्र आले तेव्हा ते म्हणाले की, माझ्या अनुभवात मानवी कर्तव्याचा सनद असणं जास्त महत्त्वाचं आहे.

स्वतंत्र भारत म्हणजे प्रस्थापित ब्रिटीश प्रशासकीय रचना केवळ भारतीयांच्या हाती हस्तांतरित करणे नव्हे. त्यांनी इशारा दिला, तुम्ही भारत इंग्रजी कराल. आणि जेव्हा ते इंग्रजी होईल, तेव्हा ते हिंदुस्थान नव्हे तर इंग्रजी म्हटले जाईल. मला पाहिजे स्वराज नव्हे. तिवारी यांचे म्हणणे आहे की गांधीजी लोकशाही सरकारच्या व्यवस्थेपेक्षा जास्त पाहिली; याचा अर्थ व्यक्तिमत्त्व आणि समुदायाच्या स्वतःची शिस्त या दोहोंचा प्रसार करणे होय. लोकशाही ही एक नैतिक प्रणाली होती जी शक्तीचे वितरण करते आणि प्रत्येक सामाजिक वर्गाच्या विकासास मदत करते, विशेषतः सर्वात कमी. याचा अर्थ विवादांना अहिंसक पद्धतीने तोडगा काढणे; त्यासाठी विचार आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आवश्यक आहे. गांधींसाठी लोकशाही हा एक जीवन जगण्याचा मार्ग होता.

गांधीवादी अर्थशास्त्र आणि नीतिशास्त्र

गांधीवादी अर्थशास्त्र अर्थशास्त्र आणि नीतिशास्त्र यांच्यात भेद दर्शवत नाही. एखाद्या व्यक्तीचे किंवा राष्ट्राच्या नैतिकतेचे नुकसान करणारे अर्थशास्त्र हे अनैतिक आहे आणि म्हणूनच ते पापपूर्ण आहे. एखाद्या उद्योगाच्या मूल्याचे मूल्यांकन त्या भागातील लोकांच्या शरीरावर, जीवनात आणि त्यातील आत्म्यांवरील परिणामापेक्षा भागधारकांना देय लाभांशांद्वारे केले पाहिजे. थोडक्यात म्हणजे पैशाऐवजी माणसाला सर्वोच्च मानले जाणे.

गांधींच्या आर्थिक विचारसरणीचे पहिले मूलभूत तत्त्व म्हणजे 'साधा राहणीमान' यावर विशेष भर दिला जातो जो तुमची इच्छा कमी करण्यास आणि आत्मनिर्भर राहण्यास मदत करतो. त्यानुसार, ग्राहकांची भूक वाढविणे ही त्यांच्या भूकेशी तुलना केली जाते जी त्यांच्या समाधानाच्या शोधात पृथ्वीच्या शेवटी जाते. 'स्टॅंडर्ड ऑफ लाईव्हिंग' आणि 'स्टॅंडर्ड ऑफ लाइफ' यांच्यात फरक करणे आवश्यक आहे, ज्यात पूर्वीचे फक्त अन्न, कपड्याचे आणि घरांचे भौतिक आणि भौतिक मानक आहे. भौतिक उन्नतीबरोबरच सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक मूल्ये आणि गुण आत्मसात करण्याचा गंभीर प्रयत्न केला गेला तरच, उच्च दर्जाचे जीवन प्राप्त होऊ शकते.

गांधीवादी आर्थिक विचारसरणीचे दुसरे सिद्धांत म्हणजे अल्प प्रमाणात आणि स्थानिक स्वरूपाचे उत्पादन, स्थानिक संसाधने वापरणे आणि स्थानिक गरजा भागवणे, जेणेकरून सर्वत्र रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील आणि सर्वांच्या कल्याणाच्या विकासासाठी सर्वांच्या कल्याणाचा आदर्श होईल काही हे श्रम-बचत

करण्याऐवजी श्रम-वापरणार्यां तंत्रज्ञानासह आहे. गांधीवादी अर्थव्यवस्थेमुळे रोजगाराच्या संधींमध्ये वाढ; ते श्रम विस्थापित होऊ नये. गांधींचा यंत्रणेला पूर्ण विरोध नव्हता; जिथे हे दिसाळपणा टाळते आणि टेडीयम कमी करते तेथे त्याचे स्वागत केले. ते इष्ट तंत्रज्ञानाचे उदाहरण म्हणून सिंगर सिलाई मशीनचे उदाहरण देत असत. त्यांनी श्रमाच्या सन्मानावर देखील जोर दिला आणि मॅन्युअल श्रमांबद्दल समाजाच्या तिरस्कारशील वृत्तीवर त्यांनी टीका केली. प्रत्येकाने काहीतरी 'ब्रेड लेबर' करण्याचा आग्रह धरला.

विश्वस्तत्व तत्व म्हणून ओळखले जाणारे गांधीवादी आर्थिक चिंतनाचे तिसरे तत्व हे आहे की एखादी व्यक्ती किंवा व्यक्तींचा समूह केवळ आर्थिक उपक्रमातून सभ्य जीवन जगण्यासाठीच नव्हे तर साठा करण्यासाठीही मोकळा असतो, परंतु मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या संपत्तीपेक्षा त्यांची जास्त संपत्ती. गरजा आणि गुंतवणूक ही सर्वांच्या कल्याणासाठी, खासकरून सर्वांत गरीब आणि सर्वाधिक वंचित लोकांसाठी एक विश्वस्त म्हणून ठेवली पाहिजे. वर नमूद केलेली तीन तत्त्वे, त्यांचे पालन केल्यावर, आर्थिक आणि सामाजिक असमानता कमी करणे आणि सर्वोदय साध्य करणे अपेक्षित आहे.

स्वयंपूर्ण गाव अर्थव्यवस्था

भारत त्याच्या खेड्यात राहतो. साहजिकच देशाचा विकास खेड्यांच्या विकासावर अवलंबून असतो. म्हणूनच गांधींनी ग्रामीण उद्योगांच्या वाढीवर भर दिला जसे की खादी, हातमाग, रेशीम पालन, हस्तकला इ. ग्रामीण उद्योग कौटुंबिक श्रमांवर आधारित आहेत आणि त्यांना कमी प्रमाणात भांडवलाची आवश्यकता असते. स्थानिक आणि आसपासच्या भागात कच्चा माल उपलब्ध आहे आणि अशा प्रकारे तयार केलेला माल स्थानिक बाजारात विकला जातो. म्हणून, उत्पादन आणि बाजाराची कोणतीही समस्या नाही.

गांधींनी खेड्यांमध्ये कुटीर उद्योगाच्या विकासाचा सशक्त सल्ला दिला असून यामुळे शेतीवरील ओझे कमी होईल. काँटेज उद्योग देखील ग्रामस्थांसाठी एक चांगली समर्थन प्रणाली म्हणून काम करू शकतो. अशाप्रकारे, सर्व गावक्यांना आपापल्या गावात रोजगार मिळू शकेल, जे शहरी भागात स्थलांतरित होतील. शिवाय ते शहरी लोकांची गरज भागवू शकतात आणि अतिरिक्त वस्तूंची निर्यातही करू शकतात. प्रत्येक गाव एक स्वयंपूर्ण गणराज्य असावे. जर प्रत्येक गावे आपले उरलेले उत्पादन गरीब गावकऱ्यांना वाटले तर दारिद्र्य आणि उपासमारीची समस्या उद्भवणार नाही. हे गरीबी निर्मूलनास मदत करू शकते आणि अशा प्रकारे लोक आनंदी आणि स्वावलंबी होऊ शकतात.

गांधींनी भारतातील नागरिकांना ग्रामीण उत्पादनांचा वापर करण्याची शिफारस केली. ते म्हणाले, जेव्हा जेव्हा उपलब्ध असेल तेव्हा फक्त गावोगाव वस्तूंचा वापर करणे सर्वांनी सन्मानाचे स्थान बनवले पाहिजे. मागणी पाहता आपल्या बहुतेक गरजा खेड्यांद्वारे पुरविल्या जातात यात काही शंका नाही. ग्रामीण अर्थव्यवस्था दोन महत्त्वाची उद्दीष्टे पूर्ण करेल. प्रथम, ते रहिवाशांना जास्तीत जास्त रोजगार आणि उत्पन्न मिळवून देईल आणि दुसरे म्हणजे समानता, स्वातंत्र्य आणि न्याय निर्माण करेल. गांधी यांचे म्हणणे सांगण्यासाठी, आम्हाला खेड्यांमध्ये स्वयंपूर्ण, प्रामुख्याने वापरासाठी तयार होण्यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे ... माझे स्वराज गाव ही कल्पना आहे की ती एक संपूर्ण गणराज्य आहे, स्वतंत्र ...

उत्पादन

गांधीजींच्या मते, उत्पादन व्यवस्थेची मॅक्रो आवृत्ती ही वैशिष्ट्ये खूप सोपी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण असायला हवी: उत्पादन प्रक्रियेमध्ये हे सुनिश्चित केले पाहिजे की निर्मिती मुख्यत्वे वापरासाठी असावी, विनिमय करण्यासाठी नाही. अशा संसाधनांचा उपयोग सुनिश्चित केला पाहिजे परजीवी अर्थव्यवस्थेपासून सेवा

अर्थव्यवस्थेपर्यंत आणि जलाशयातील अर्थव्यवस्थेपासून चालू अर्थव्यवस्थेकडे जाण्याच्या हालचालीचा मार्ग नोंदवण्याचा एक मार्ग. दुसऱ्याय शब्दांत सांगायचे तर उत्पादन शोषण आणि हिंसाचारापासून मुक्त असावे. हानिकारक किंवा हानिकारक वस्तूंचे उत्पादन हाती घेऊ नये. उत्पादन यंत्रणेने आवश्यक गोष्टींमध्ये किंवा प्राथमिक गरजांमध्ये आत्मनिर्भरता सुनिश्चित केली पाहिजे. हे आत्मनिर्भरता सर्व स्तरांवर प्राप्त केले पाहिजे: कुटुंब, गाव आणि राष्ट्र. उत्पादन प्रक्रिया सोपी असावी. ते स्थानिक पातळीवर उपलब्ध स्रोतांवर आधारित असावे. हे हिंसक होऊ नये. त्यात उपलब्ध स्रोत वाया जाण्याऐवजी त्यांचे संरक्षण केले पाहिजे. ते प्रदूषणमुक्त असले पाहिजे.

गांधीवादी अर्थव्यवस्था पूर्णपणे भांडवलशाही नसून कोणतेही राज्य नियंत्रण नसलेले किंवा संपूर्ण राज्य नियंत्रणासह कम्युनिस्ट नाही. हा एक मिश्रित अर्थव्यवस्थेचा एक नवीन प्रकार आहे, ज्यास त्याला एखादे नाव दिले गेले तर ते व्यावहारिक अर्थव्यवस्था किंवा कामगार-केंद्रित अर्थव्यवस्था असे म्हटले जाऊ शकते. गांधी म्हणाले, माझ्या यंत्रणेत हे श्रम आहे जे सध्याचे नाणे आहे, धातू नाही. त्यांच्या मते, मोठ्या प्रमाणात औद्योगिकीकरणामुळे स्पर्धा आणि विपणनाची समस्या येताच खेड्यांचे निष्क्रीय किंवा सक्रिय शोषण होऊ शकते. म्हणूनच आपण मुख्यतः वापरासाठी तयार असलेल्या गावात स्वयंपूर्ण, यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

औद्योगिकीकरण

मोठ्या प्रमाणात उत्पादन म्हणजे नफा केंद्रित करणे आणि म्हणूनच ते समाजासाठी वाईट आहेत कारण ते काही हातात धन आणि सामर्थ्याच्या एकाग्रतेकडे वळतात. गांधींनी विकेंद्रीकरणाचे समर्थन केले कारण ते हिंसाचार टाळू शकतात. विशिष्ट क्षेत्रातील एकाग्रतेच्या तुलनेत उत्पादनाचे विभाजन करण्याचे त्यांनी सुचविले. विकेंद्रीकरणाची गांधीवादी पध्दत मुळात एका केंद्रीकृत अर्थव्यवस्थेच्या दुष्परिणाम सुधारण्याचे उद्दीष्ट आहे. केंद्रीकृत उद्योग सामान्यतः मोठ्या प्रमाणात उद्योग असतात. गांधींनी अशा उद्योगांवर कठोर राज्य नियंत्रणाची वकिली केली. त्यांनी काही मूलभूत व प्रमुख उद्योगांचे राष्ट्रीयकरण करण्याची शिफारस केली. त्यांनी काही मूलभूत व प्रमुख उद्योगांचे राष्ट्रीयकरण करण्याची शिफारस केली. मोठ्या प्रमाणात उद्योग कधीकधी व्यर्थ असल्याचे आढळले आहे आणि हे उद्योग सामाजिक आणि समुदाय संबंध तयार करण्यात उपयुक्त नाहीत.

योग्य तंत्रज्ञान

१९४ मध्ये गांधींनी लिहिले: माझा अशा यंत्रसामग्रीचा विरोध नाही. मजुरांना विस्थापित करणार्या यंत्रणेला माझा विरोध आहे. गांधींनी लोकांना व्यर्थ ठेवले, जर त्यांच्यासाठी बेरोजगारीची समस्या निर्माण केली तर ते मशीनच्या विरोधात होते. अन्यथा यांत्रिकीकरणाचे स्वागत आहे. गांधीजींच्या मते मशीनने माणसाला मदत केली पाहिजे, त्यांची उत्पादनक्षमता सुधारली पाहिजे, परंतु त्यांनी पुरुषांना नोकरीच्या बाहेर घालवू नये. माणसाने गुलाम न होता स्वतःच्या इच्छेनुसार मशीन हाताळायला पाहिजेत.

गांधींनी श्रम—

गहन तंत्रज्ञानाचा जोरदार समर्थन हा त्यांच्या काळातील कामगार-अधिशेष आणि भांडवलातील कमतरता असलेल्या अर्थव्यवस्थेसाठी पूर्णपणे युक्तिसंगत होता. ते पुढे सकारात्मकपणे ठामपणे म्हणाले, मला संपत्तीची एकाग्रता काहींच्या हाती नसून सर्वांच्या हातात पाहिजे आहे. आज यंत्रणा काही लोकांना केवळ कोट्यवधींच्या पाठीमागे बसण्यास मदत करते.

महात्मा गांधी 'स्वदेशी' किंवा गृह अर्थव्यवस्थेचे एक विजेते होते. गांधींनी ब्रिटीश वसाहतवाद संपविण्याच्या मोहिमेविषयी भारताबाहेरील लोकांना माहिती आहे, परंतु त्यांच्या संघर्षाचा हा छोटासा भाग होता. गांधींच्या कार्याचा मोठा भाग म्हणजे भारताची चैतन्य नूतनीकरण करणे आणि त्याची संस्कृती पुन्हा निर्माण करणे. स्वदेशीच्या तत्त्वानुसार, गावात जे काही बनवले किंवा तयार केले जाते ते प्रथम गावातील सदस्यांनी वापरले पाहिजे. खेड्यापाड्यात आणि खेड्यांमध्ये आणि शहरांमधील व्यापार केकवर लपेटण्यासारखे कमीतकमी असावे. समाजात निर्माण होऊ शकत नाही अशा वस्तू आणि सेवा कोटूनही विकत घेता येतील. स्वदेशी बाह्य बाजारपेठेतील शक्तीवर अवलंबून राहणे टाळतो ज्यामुळे खेड्यांचा समुदाय असुरक्षित बनू शकेल. हे अनावश्यक, अस्वास्थ्यकर, व्यर्थ आणि पर्यावरणीय विध्वंसक वाहतूक देखील टाळते. स्वदेशी सर्वसमावेशक शांततेचा मार्ग आहे: स्वतःशी शांती, लोकांमध्ये शांतता आणि निसर्गासह शांती. जागतिक अर्थव्यवस्था लोकांना उच्च कामगिरी, उच्च यश आणि भौतिकवादी यशासाठी उच्च महत्वाकांक्षाकडे वळवते. याचा परिणाम तणाव, अर्थ गमावणे, आंतरिक शांतता गमावणे, वैयक्तिक आणि कौटुंबिक नातेसंबंधासाठी जागेचे नुकसान आणि आध्यात्मिक जीवनाचे नुकसान. गांधींना समजले की पूर्वी भारतातील जीवन केवळ समृद्धच नव्हते तर तात्त्विक व आध्यात्मिक विकासास अनुकूल होते.

निष्कर्ष

गांधीजींसाठी यंत्र सभ्यता ही संस्कृती नव्हती. ज्या समाजात कामगारांना कन्व्हेयर बेल्टवर कष्ट करावे लागत असत, ज्या कारखानदार शेतात प्राण्यांबरोबर क्रूरपणे वागणूक दिली जायची आणि ज्या परिस्थितीत पर्यावरणीय विध्वंस झाला त्या आर्थिक कारणास्तव एखाद्या सभ्यतेची कल्पना केली जाऊ शकत नाही. तिचे नागरिक केवळ न्यूरोटिक्स म्हणूनच संपू शकले, नैसर्गिक जग अनिवार्यपणे वाळवंटात आणि तिथले शहरे काँक्रीटच्या जंगलात परिवर्तित होईल. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, जागतिक औद्योगिक समाज स्वदेशी सिद्धांताशी संबंधित असलेल्या मोठ्या प्रमाणात स्वायत्त समाजापासून बनलेल्या समाजाच्या विरोधात असत आहे. गांधींसाठी स्वदेशी हे एक पवित्र तत्व होते - सत्य आणि अहिंसेचे सिद्धांत जितके पवित्र होते तितकेच.

संदर्भ :

१. गोन्साल्विस, पीटर () खादी: गांधींचा उपशाचा प्रतीक. ऍल्फ प्रकाशने. आयएसबीएन ९७८-८१-३२१-०७३५-४.
२. नारायण, श्रीमान (१९७०)). गांधीवादी अर्थशास्त्राचे प्रासंगिकता. नवाजीवन पब्लिशिंग हाऊस. ऍल्फ ८०००६६६६८.
३. नारायण, श्रीमान (१९७८). गांधीवादी योजनेच्या दिशेने. एस. चंद अँड कंपनी लिमिटेड
४. नरेंद्र () समावेशक अर्थशास्त्र: गांधीवादी पद्धत आणि समकालीन धोरण. सेज पब्लिकेशन्स प्रा. लि. आयएसबीएन ९७८-०-७६१९-९५८०-७.
५. श्रोयर, ट्रेट पाश्चात्य अर्थशास्त्राच्या पलीकडे: इतर आर्थिक संस्कृती लक्षात ठेवणे. रूटलेज.
६. शर्मा, रश्मी (१९९७). गांधीवादी अर्थशास्त्र: मानवी दृष्टिकोन दीप आणि दीप प्रकाशने प्रा. लि. आयएसबीएन ९७८-८१-७१००-९८६-२.

